ASIA MINOR STUDIES - INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt: 3 Sayı: 5 Ocak 2015 / Volume:3 Issue:5 January 2015

XVI-XIX. YÜZYILLAR ARASINDA REVAN'DA BULUNAN EĞİTİM KURUMLARI*

The Educational Institutions in Revan Between XVI-XIX. Century

Selçuk Ilgaz**
Hakan Örten***
Hasan Günal****

ÖZET

Türk-İslâm şehrinin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynayan cami, mescit ve vakıflar, Revan şehrinin temel dinî-mimarî unsurlarıdır. Bununla beraber bu unsurlar sosyal ve iktisadî hayata, eğitim ve öğretime katkı sağlamaktaydı. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 633, 895, 898, 901 ve 905 numaralı tapu tahrir defterlerine göre, bölgede çok sayıda medrese ve vakıf kurulmuştur.

Bu çalışmanın amacı XVI ile XIX. yüzyıllar arasında Revan'da bulunan eğitim kurumlarını ortaya çıkarmaktır. Bu sayede, Ermenilerin Osmanlı Devleti ile ilgili yanlış iddiaları, tarihe bakılarak çürütülebilecektir. Bunun için konuyla ilgili ana kaynaklar (arşiv belgeleri) daha sonra da ikinci el kaynaklar, dergi, makale ve kitap gibi materyallerde yer alan bilgiler çalışılmıştır. Ardından elde edilen veriler tasnif, tahlil ve tenkit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Revan, Osmanlı Devleti, Ermeniler, Eğitim, Eğitim Kurumları

ABSTRACT

Mosques, masjids and foundations which play important role in the establishment and development of the Turkish - Islamic city are fundamental religious - architectural elements of the city of Revan. However, these elements were contributed to social life, economic life and education and training. According to the deed notebooks numbered 905,

* Bu çalışma 01-03 Ekim 2012 tarihleri arasında Sinop'ta düzenlenmiş olan Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimler Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, ilgaz@atauni.edu.tr.

*** Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, hakan.orten@atauni.edu.tr.

**** Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Orta Öğretim Sosyal Alanlar Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, hasan.gunal@atauni.edu.tr.

633, 895, 898, 901 located in İstanbul Premiership Ottoman Archive, a very large number of madrasas and foundations had been established.

The aim of this study is to reveal the educational institutions located in Revan between the XVIth and XIXth century. Thus, the wrong claims of Armenians on the Ottoman Empire would be disproved by reference to historical sources. For this, the main sources (archives), second-hand sources and the information contained in materials such as journals, articles and books were studied. Then the data obtained had been classified, analized and critized.

Keywords: Revan, Ottoman Empire, Armenians, Education, Educational Institutions

Giriş

Eski çağlardan itibaren yerleşmenin görüldüğü Çukur Sa'ad bölgesine yerleşme Bronz Çağda (M.Ö 4000) başlamıştır. Revan bölgesinin bilinen en eski kalıntıları, Kafkaslardan gelen saldırıları engellemek için Urartular tarafından yaptırılan ve sadece küçük bir sınır kalesinden ibaret olan Yerbuni (Erebuni) kalesidir.[1]

Çukur-Sa'ad Ovası, Hz. Osman zamanında (644-656) Habib b. Mesleme tarafından fethedilmeye başlanmış[2], Emeviler, Hişam bin Abdulmelik devrinde (724-743) *"İrminiyye"* adı verilen bir idari bölgenin de içinde bulunduğu İran-Azerbaycan'ı tamamen fethederek bölgede büyük bir vilayet oluşturmuşlardır. Bu idarî bölge içerisinde zikredilen "*İrminiyye*" adı; "yukarı iller, yukarı memleket" anlamına gelen "*Armenya*" [3] kelimesinin bölgeyi feth eden Müslüman Araplar tarafından kullanılan şeklidir. İlk önceleri Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılan ve sadece coğrafi bir terim olan bu ad, sonraları Romalılar tarafından Orta ve Yukarı Murat Suyu ile Kür ve Aras nehirleri boyları, yani Revan bölgesi için de kullanılmış, bilahare Avrupalılar tarafından da benimsenmiştir. Türkiye Selçukluları döneminde de "*Ermen*" diyarı olarak anılmıştır.[4]

Bölge, doğu (İran, Çin, Hindistan v.d.) ile batı (Avrupa) arasında ticaretin başlamasıyla birlikte, kervan yollarının bir kısmının buradan geçmesi dolayısıyla stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu kervan yollarından en önemlisi İpek Yolu'dur. Asya içlerinden başlayan ve Hazar Denizi'nin kuzeyine ve güneyine doğru şekillenerek ilerleyen, doğuda bugünkü İran sınırını geçerek Anadolu'yu kat edip, İstanbul'a kadar ulaşan İpek Yolu, üzerinden geçtiği her yerleşim yerini bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Çukur

[1] Adam Smith, "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory", *Journal of World Prehistory*, Vol., 19, Nr. 4/December, 2005, Netherlands, ss. 230-279.
[2] V. Minorsky, "Nahçivan", *İA*, IX, s. 34
[3] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 16
[4] Ali İpek, "Dört Halife Dönemi", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yay., Ankara 2003, s. 3; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, (İdari Taksimat),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, ss. 24-25.

Sa'ad bölgesi de bu yola yakın bir merkezde yer almasından dolayı önemli bir saha haline gelmiştir[5].

Çukur-Sa'ad Ovası, IX. ve XI. yüzyıllar arasında Bagrat Krallığı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra, Tuğrul Bey 1049 yılında Sa'ad Çukuru'nu (özellikle Erivan'a çok yakın olan Arzni'yi) ele geçirmiştir.[6] Alparslan, 1064 yılında, Bayezıd'dan başlayarak Ani'ye kadar olan bölgeyi fethetmiştir.[7] Selçuklulardan sonra İldenizliler'in (1148-1225) eline geçen bölge, 1239'da Moğol istilasına uğramıştır. İlhanlı hükümdarı Hülagu Han döneminde (1256-1264), birçok Türkmen aşireti Sa'ad Çukuru'na yerleştirilmiştir. Bu aşiretler, bölgenin Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılmasında çok önemli rol oynamışlardır. Bu dönemde Arran ve Şirvan bölgelerinde önemli bir Türk/Türkmen nüfusu oluşmuştur. 1358'de Şeyh I. Üveys (1356-1374) tarafından Celayir topraklarına katılan Çukur-Sa'ad, 1384'de Azerbaycan'ın zaptına girişen Timur'un eline geçmiştir. 1387 akınıyla da Timur Karabağ, Alınca, Karpi ve Sürmeli mahallerini ele geçirmiştir. Karabağ'ı kışlak olarak kullanan Timur Anadolu, Gürcistan ve Suriye'ye yaptığı seferlerde bölgeyi üs olarak kullanmıştır.[8] Timurlulardan sonra Karakoyunlu, ardından Akkoyunlu hâkimiyetine giren bölge Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç eden aşiretlerin yerleşmesiyle tamamen Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştır. Bölge Akkoyunlulardan sonra 1501 yılında kurulan Safevî Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.

Çukur-Sa'ad Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi

İran-Azerbaycan coğrafyasında yaşayan ve Anadolu'dan bu bölgeye göç eden Türkmen unsurun, Safevîyye tarikatı şeyhi Şah İsmail etrafında toplanmasıyla kurulan Safevî Devleti, bir müddet sonra Osmanlı düzen ve intizamını tehdit eden bir politika izlemeye başlamıştı. Anadolu'da baş gösteren Safevî kaynaklı Şah Kulı isyanı gibi başkaldırılar ve Anadolu Türkmen aşiretlerinin İran'a göç etmek istemeleri tehlikeleri karşısında Osmanlı yönetimi çareyi, Safevîler üzerine sefer yapmakta buldu. Bu maksatla harekete geçen Yavuz Sultan Selim, 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevîleri mağlup ederek, başkent Tebriz'e kadar tüm bölgeyi ele geçirmiştir. Yavuz Sultan Selim İstanbul'a geri dönerken Revan'da bir müddet konaklamıştır (Eylül-Ekim 1514).[9] Bu ilk zapt girişiminden

---

[5] Ayrıca daha fazla bilgi için bkz. Anna. A. Ierusalımskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler*, c. 3, ss. 243-246; Gönül Çantay, "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar (İstanbul-Erzurum-Tebriz-Revan-Bakü)", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. III, TTK Yay., Ankara 1999, ss. 1049-1058.

[6] Father Michael Chamichian, *History of Armenia*, Calcutta 1827, ss. 137-138.

[7] Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk Ermeni İlişkileri", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yay., Ankara 2003, ss. 51-52; Father Michael Chamichian, Age., ss. 149-153.

[8] Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme,* (Çev. Necati Lugal), Ankara 1949, s. 346; Şerafe'd-din Alî Yezdî, *Zafer-nâme-i Emir Timur; Tercüme-i Zafer-nâme,* (Haz.Tanju Oral), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1991, s. 96; İbn Arabşah, *Aca'ibü'l-makdûr fi neva'ib-i Timûr*, (Çev. Murteza b. Ali Nazmizâde, *Tarih-i Timurleng*), İstanbul 1142, s. 160; Toma Metsopski, *Timur ve Haleflerinin Tarihi*, (Haz. G. Solmaz), Elips Kitap, Ankara 2002, s. 14,77.

[9] Feridûn Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, İstanbul 1859, c. 1, s. 405; Daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Celal-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul

sonra meydana gelen Osmanlı-Safevî mücadelelerinde (1583-1828) Revan ve havalisi, Osmanlılar ile Safevîler arasında 14 kez el değiştirmiştir.

Osmanlı Devleti, XVI. asır sonlarına kadar bölgedeki Safevi gücünü kıracak akınlarda bulunmak siyasetini benimsemiştir. Bahsedilen tarihten sonra bu siyaset değişmeye başlamış ve bölgeye yerleşmek temel hedef olmuştur. Bu sebeple 29 Aralık 1582'de Rumeli Beylerbeyliği ve doğu seferi serdarlığına tayin olunan Ferhad Paşa, 1583'de Azerbaycan'a girerek Ağustos ayında Revan'ı zaptetmiş ardından daha önceki savaşlardan dolayı harap halde bulunan şehri yeniden imar etme çalışmalarına girişmiştir.[10] Revan'ı tekrar Safeviler'e kaptırmak istemeyen Ferhad Paşa, sekiz kule, beş demir kapı, bir cami ve hamamı içeren iç kale ile kırk üç kuleli dış kaleyi, kırk beş gün zarfında bitirip, burada bir beylerbeylik merkezi oluşturmuştur.[11] Ayrıca Osmanlılar bu şehri, İran'a düzenlenecek olası akınlar için, askeri bir merkez haline getirmek istemişlerdi.[12] Revan Beylerbeyliği'ne Hızır Paşa tayin olunmuş, Cığalazade Yusuf Sinan Paşa da Diyarbekir Beylerbeyliği ve vezaret ünvanıyla Revan'ın muhafazası için görevlendirilmişti.[13] Bunlara ek olarak şehirdeki anlaşmazlıkları çözmek için bir de kadı tayin olunmuştu.[14] 1590 yılına kadar Safeviler bölgeye bir çok akın düzenlemiştir. Ancak Safevî seferleri bertaraf edilmiş ve sonuçta 1590'da yapılan İstanbul Antlaşması ile bölge Osmanlılara bırakılmıştır.[15] Osmanlılar 1746 yılına kdar bölgede tutunmak için her şeyi yapmış olmasına rağmen, Nadir Şah'ın çok güçlü bir şekilde yönetime gelmesinden dolayı, 1746 yılında İranlılarla imzaladığı barış antlaşmasıyla Revan'ı bırakmak zorunda kalmıştır.[16]

Eğitim ve Öğretimin Tesisi

Bilindiği gibi, bir İslâm şehrinin temel yapısını; cami, pazar ve hamam belirlemektedir. Türk-İslâm şehri ise, Orta Asya Türk şehircilik anlayışı ile İslamî unsurların sentezlenmesiyle temel yapı cami, bedesten ve imaret sitelerinden oluşmuştur.

Türk-İslâm şehrinin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynayan cami, mescit ve vakıflar, Revan şehrinin temel dinî-mimarî unsurları olup; sosyal ve iktisadî hayata, eğitim ve öğretime büyük katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Safevilerle olan mücadelelerin sonucunda Revan'da ortaya çıkan olumsuz sonuçları telafi etmek için medrese ve vakıfların faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Osmanlılar Revan'ı ele geçirdiğinde, var olan vakıfların faaliyetlerine devam edebilmesi için sahiplerine ve diğer görevlilerine iade

---

1997, s. 592; Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, İstanbul 1935, c.2, s. 281; Mirza Bala, "Erivan" , *İA*, cilt IV, ss. 312-313; Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 150.

[10] Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul 1339, c. 2, s. 14; Peçevi, Age., c. 2, s. 79.

[11] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590),* İstanbul Fetih Cem. Yay., İstanbul 1963, ss. 128-135; Mustafa Ali, a.g.e., c. 2, s. 14; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* (Haz. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., c. 2, Ankara 1999, ss. 79-80.

[12] İskender Beg Türkmen*, Târih-i Alâm Arâ-yı Abbasî*, Tahran 1335/1917, c. 1, s. 655.

[13] BA, *TTD* 633, s. 114; Evliya Çelebi, Age., s. 281; Bekir Kütükoğlu, Age., ss. 132-133; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Mat., İstanbul 1953, s. 529; Bala, Agm., s. 313.

[14] BA, MD 74, hnr. 562, s. 248, tarih: 1005/1596.

[15] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. kısım, TTK. Yay., Ankara 1975, s. 63.

[16] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Age., c. 4, s. 309.

edilmesini emretmiştir.[17] Bu uygulama sadece Müslümanlar için değil aynı zamanda Ermeniler için de yapılmıştır.

Türk-İslâm ülkelerindeki sosyal ve ekonomik hayatın en önemli unsurlarından biri olan vakıflar[18] türbe, cami, medrese, hamam, misafirhane, hastane, tekke, kütüphane ve rasathane gibi birçok ilmi, dini ve sosyal müesseselerden oluşmaktadır.[19] Özellikle cami ve medreseler bu çalışma için büyük önem arz etmektedir. Çünkü çoğu Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim ve öğretim bu kurumlar aracılığı ile verilmiştir.

Önemli Bir Eğitim Öğretim Unsuru; Medrese ve Vakıflar

Osmanlı Devleti, 1590 ve 1727 yıllarında Revan ve havalisini tahrire tabi tutmuştur. Bu tarihlerde Revan ve havalisinde bulunan medrese ve vakıflar, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 633, 895, 898, 901 ve 905 numaralı tapu tahrir defterlerinde kayıt altına alınmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz tapu tahrir defterlerinde yaklaşık 20 vakıf ve medrese kayıt altına alınmıştır. Bu medrese ve vakıflardan sadece Mevlana Şeyh İsa el-Ensarî Vakfı ve Mirza İbrahim Medresesi Vakfı'ndaki talebelerden bahsedilmiştir. Defterlerde sadece iki vakfın talebelerinden bahsedilmiş olması, diğer vakıflarda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu iki vakıftaki talebelere ayrıca ücret tahsis edildiğinden kayıt altına alınmışlardır. Zira 1590 ve 1727 yıllarına ait olan tapu tahrir defterleri, bölgede görev yapan müderrislerin ve imamların da olduğunu belirtmektedir. Bu kayıtlara göre, bölgede 1590 yılında 2 müderris ve 12 imam, 1727 yılında ise, nüfusun artmasına paralel olarak, 2 müderris ve 20 imam görev yapmakta idi. Bu görevlilerin hepsi vergiden muaf nüfus içerisinde sayılmışlardır. Buna ek olarak Revan şehir ve kır kesimindeki birçok görevli deftere kaydedilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin kayıt altına aldığı, Revan ve havalisinde bulunan vakıflar aşağıdaki gibidir:

Revan Sancağı Vakıfları

Sultan Ahmed Han (Cami, Mescid, Medrese) Vakfı

Sultan Ahmed Han Camisi, IV. Murad'ın 1635 yılında Revan'ı ele geçirerek Cuma namazı kıldığı[20] ve kendi adını verdiği[21] camidir. Tahrir defterinde bu vakıf, Revan kalesi

[17] Çelebi-zâde Asım, (Raşid, Tarih'e Zeyil), İstanbul 1282, ss. 303-304.
[18] "*Bir kişi, mülkiyetine sahip olduğu malların bir kısmını ya da tamamını, Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dini, hayri veya sosyal bir amaca tahsis ederse, malını vakfetmiş, yani bir vakıf müessesesi kurmuş olur"* Ziya Kazıcı, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 33, Vakıflarla ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz., Ömer Demirel, Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, TTK Yayınları, Ankara,2000, Bahaeddin Yediyıldız, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesi, TTK Yayınları, Ankara 2003.
[19] Ali Sinan Bilgili, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s. 1
[20] Topçular Katibi, Age., II, s. 1030; Aykut, Agm., s. 226.
[21] Çelebi-zâde, Age., s. 215.

içindeki ve varoşlarındaki cami ve mescidlerin tamamı ile bir medreseyi içerisine alacak şekilde büyük bir vakıf olarak kaydedilmiştir. Bu vâkıfın da amacı, Revan şehrindeki bütün cami ve mescidlerin yaşamlarını sürdürebilmeleridir[22].

Sultan Mahmud Han Mescidi Vakfı

Sultan I. Mahmud (1730-1736) tahta geçtiğinde, Revan muhafızı ve seraskeri İbrahim Paşa, Sultan I. Mahmud'un adını taşıyan, Revan kalesi dâhilindeki Tophane yanında ve İbrahimabâd köyünde birer mescid inşa ettirmiştir. Bu ibadethanelerdeki ihtiyaçların vakıf yoluyla karşılanması için İbrahim Paşa ve Revan kadısı Ahmed Bahaeddin Efendi İstanbul'a bir arz göndermişlerdir.[23]

Nahçivan Sancağı Vakıfları

Nahçivan Sancağı'nda, Müslümanların ibadetlerini yapabilecekleri çok sayıda cami ve mescit mevcuttu. Bu ibadethanelerin büyük bir kısmı, giderlerini kendi cemaatlerinin yardımıyla karşılayabiliyordu. Bir diğer ifadeyle Cami'-i Kebir ve Sûfî Halil camilerinin haricinde, bölgedeki çoğu cami ve mescit, herhangi bir vakıf mülküne sahip değildi. Bölgedeki diğer vakıflar zaviye ve eğitim kurumlarından oluşuyordu.

Nahçivan Cami'-i Kebir (Sultan Murad Cami) Vakfı

Cami'-i Kebir, Nahçivan'ın en önemli dini eseridir. Bu cami, XII. yüzyılda İldenizliler tarafından mimar Acemî bin Ebubekr-i Nahçivanî'ye yaptırılmıştır. Önünde geniş eyvanlı bir girişe ve büyük bir kubbeye sahip olan bu caminin kalın duvarları, yanlara doğru sivri kemerli ikişer geniş pencere ile açılıyordu.[24] İlk tahrirde Cami'-i Kebir olarak adlandırılan cami, ikinci tahrirde Sultan Murad Cami adıyla deftere kaydedilmiştir.

1727 tarihli defterde, Cami'-i Kebir (Sultan Murad Cami) ile Hızır Paşa Cami ve Hace Parak Cami gelir ve masrafları birlikte kaydedilmiştir. 1723 tarihli kayıtta camiye ismi verilen Sultan Murad, büyük ihtimalle 1635 tarihinde bölgeyi ele geçiren Sultan IV. Murad'tır (1623–1640).

---

[22] BA, *TTD* 901, ss. 42-43 (Bkz. Ek-13 ve Ek-14).
[23] BA, Cevdet Evkaf, dosya no: 550, gömlek no: 27796, tarih: 29 Z 1145 (12 Haziran 1733).
[24] Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s. 73; Sefer Gıyasi, *Nizami Devri Me'marlık Abideleri*, Bakı 1991, s. 48.

Sûfî Halil Cami ve Medresesi Vakfı

Sûfî Halil Cami ve medresesinde birer imam ve müezzin görev yapmaktaydı. Vakıf kaydına göre, Şerür nahiyesinin Zaviye adlı köyünde iki zemin (*bağ-ı Sabar Kulı ve Zemin-i Kelekbağ*) bağ yerinin geliri cami ve medreseye vakfedilmiş, ancak gelirin akçe miktarı verilmemiştir.[25]

İsfendiyar Zaviyesi Vakfı

Mülk-i Arslan nahiyesinin Çehre köyünde bulunan İsfendiyar Zaviyesi Vakıf'ında, burayı ziyaret eden insanlar, yaz mevsiminde kurbanlık hayvan getirerek satıp elde ettikleri kârı fukaraya sadaka olarak dağıtırlardı. Bu durumun ahali tarafından haber verilmesiyle zaviye, vakıf olarak deftere kaydedilmiştir[26].

Mevlana Şeyh İsa el-Ensarî Vakfı

İlk tahrir kaydına göre vakıf, adını ilim ehli bir zat olan Mevlana Şeyh İsa'dan almaktaydı. Çevredeki Müslümanlara va'z etmekte ve talebe yetiştirmektedir. Sultan III. Murad, kuvvet ve yardım isteyecek muhterem bir aziz olmasından dolayı dualarına mukabil emr-i şerif ile tasarruflarındaki yerleri ve bağları, 1590 tarihli tahrir defterine "*ber-vechi maktu'*" kaydolunmuştur..[27]

Şeyh Yusuf (Şeyh-zâdegân) Dergâhı

Şemseddin İldeniz tarafından, Şeyh Yusuf'un vefatı üzerine mimar Acemî bin Ebubekr-i Nahçivanî'ye (veya Naşevî) aynı yılda bir türbe inşa ettirilmiştir. Türbe, süslemeleri ve plan özellikleri ile Selçuklu geleneğini yansıtmakta olup, tuğladan, sekizgen gövde üzerine sekizgen piramid külahlı ve çift katlı bir yapıdır. Külahın altında bir kufî kitabe kuşağı dolanmaktadır. Eserin yapılış tarihini gösteren kitabe taçkapının üzerindedir.[28]

Seydî Ahmed, Pir Seydî, Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed

1590 tarihli defter kaydına göre, Nahçivan'ın Suremerek-i Sufla köyünde meskûn Seydî Ahmed, Pir Seydî, Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed isimli kimseler ve onların akrabaları Safevîler (*selâtin-i sâlife*) zamanında tekâlif-i örfiyeden muaf

[25] Bkz. Ek-20.
[26] BA, *TTD* 905, ss. 83-92 (Bkz. Ek-16).
[27] Bkz. Ek-21.
[28] Geniş bilgi için bkz. Aslanapa, Age., ss. 62-67.

tutulmuşlardır. Dönemin padişahı III. Murad da, zikredilen kimselerin akrabalarının tekâlif türü vergilerden muaf tutulmasını emretmiştir.[29]

Mevlana Ali el-Gazî

Şeyh Mihranşah köyünde yaşayan ve adından da anlaşılacağı üzere gazi olan Mevlana Ali el-Gazi'ye, hücce-i şer'iyye (mahkeme kararıyla) gereğince Ali ve Veli beylere ait bir zemin yer, bir bağ ve bir değirmenin tasarrufu verilmiştir..[30]

Mevlana Muhammed Vakfı

Mevlana Muhammed'in dedesi olan Emir Ziyaü'l-mülk, Bozdoğan boybeyi olarak Kadı Burhaneddin ve Karakoyunlu Kara Mehmed'in hizmetinde bulunmuş,[31] daha sonra Nahçivan'ı yurt tutmuş ve Safevî Devleti'nin kurulmasıyla onların hizmetine girmiştir.

Osmanlı Devleti, Mevlana Muhammed'in mütevellisi olduğu Ziyaü'l-mülk vakfının tahrir bitinceye kadar tasarruf etmesi ve Padişah (III Murad) emri gönderildiğinde emir gereği hareket edilmesi için Revan beylerbeyine Evail-i Cemaziyelevvel 995 (9 Nisan 1587)'de hüküm gönderilmiştir. Tahrir tamamlandığında Nahçivan ayanının genelinin yazılı beyanı ve temessükatı ile Turkin köyündeki malikâne hissesi ile Karvak köyü divani ve malikâne hisseleri (iki başdan) Ziyaü'l-mülk vakfı olarak tanınarak deftere kaydedilmiştir.

Müftü Mevlana Emin Muhammed

1590 tarihli tahrire göre Vadi nahiyesinin Vadi-i Kebir köyünde müftülük yapan Mevlana Emin Muhammed, ilim sahibi bir kişiydi. Dönemin hükümdarı olan Sultan III. Murad'a dua etmesi karşılığında bir çiftlik yer, padişah emri ile kadı siciline geçirilmiş ve kendisinin tasarrufuna verilmiştir.[32]

Vadi Köyü Cami Vakfı

Vadi Köyü Cami Vakfı, 1590 tarihli mufassal tahrir defterine göre, Vadi nahiyesinin Vadi-i Kebir köyündeki Cum'a camisinin vakfıdır. Karabağ köyü

[29] Bkz. Ek-23.
[30] Bkz. Ek-24.
[31] Faruk Sümer, *Kara Koyunlular I*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 40, 48.
[32] Bkz. Ek-26.

yakınlarındaki Acısu isimli bir çiftlik, caminin gelir kaynağını oluşturmakta idi. Defterde, vakfın gelirinin miktarı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir.[33]

Ordubâd Sancağı Vakıfları

Ordubâd Cami-i Kebir (Sultan Murad Han Cami)

Bölgedeki ilk tahrirde vakfın ismi Ordubâd Cami'dir. Caminin imam ve hatibi Molla Bekir, müezzini Maksud, çerakdar, ferraş ve kayyim olarak da Sübhan Kulı'nın görev yaptığı kaydedilmiştir.[34]

1590 yılında Ordubâd Cami olarak kayıt altına alınan cami adı, ikinci tahrirde Cami-i Kebir (Sultan Murad Han Cami) olarak zikredilmiştir.[35]

Mirza İbrahim Medresesi Vakfı

İlk tahrirde kaydı bulunmayan Mirza İbrahim Medresesi Vakfı, Ordubâd şehir merkezindedir.

Yıllık toplam 16992 akçelik gidere sahip olan bu vakfın harcamaları; müderrise ödenen günlük 30 akçe, mütevelliye ödenen günlük 12 akçe ve bevvaba ödenen günlük 6 akçe olmak üzere toplam 48 akçe, yıllık toplam 16992 akçedir. Vakfın elinde kalan 6988 akçe, vakfın iradından her talebeye günlük beş akçe verildikten sonra, arta kalanı medresenin bakım ve onarımına harcanacak şekilde kaydedilmiştir.[36]

Veniz Köyü Mescidi Vakfı

"Bağ vakf-ı mescid-i karye-i Veniz meşrutiye imam-ı mescid-i mezbûr ber muceb-i hüccet-i şer'iyye kıt'a 1"[37]

Vakıf, 1590 yılında idari taksimatına göre, Revan Eyaleti'nin altı kazasından biri olan Ordubâd kazasının Azadciran nahiyesindedir. Bu nahiyedeki Veniz köyünde inşa edilmiş olan mescitte, Cuma namazı kılınması uygun görüldüğünden bir kıt'a

[33] Bkz. Ek-27.
[34] Bkz. Ek-21.
[35] BA, *TTD* 905, s. 219.
[36] Bkz. Ek-29.
[37] BA, *TTD* 633, s. 294 (Bkz. Ek-28).

bağın varidatı buraya vakfedilmiştir. Defterdeki kayda göre, bağın geliri caminin imamına aittir.[38]

Dir (Deyr) ve Girne Köyleri Vakıf Bağ ve Çiftlikleri

Bu vakıf Ordubâd kazasının, Azadciran nahiyesinde bulunan Dir (Deyr) ve Girne karyelerindedir.

Şeyh Ebu'l-Nasr-ı Horasanî Zaviye ve Camisi Vakfı (Sultan Murad Cami)

Bölgedeki her iki tahrirde de adı geçen bu vakıf Ordubâd'ın Alınca nahiyesinde Hangâh köyündedir. Sultan III. Murad, önceden köyün malikane hissesine sahip olan vakfın mukarrer kılınmasını tasdik etmemiş ve Hangâh köyünün malikâne hissesinin hass-ı hümayuna dâhil edilmesini emretmiştir.[39]

İlk tahrirde vakfın tanınmayan cami kısmı 1727 yılında Sultam Murad ismiyle kaydedilerek, köyün bazı varidatlarını da camiye vakf etmişlerdir. Ancak camide görev yapan imam, hatip ve diğer çalışanları vazifesiz olarak, yani padişah beratı olmaksızın hizmet ederlerdi.[40]

XVIII. yy. ve Sonrası

XVI. yüzyılda inşa edilen ve IV. Murad'ın Revan'ı fethettikten sonra cuma namazı kıldığı Cami-i Kebir şehrin en önemli dinî mekânıdır.[41] 1765 yılında inşa edilen Gök Cami (Hüseyin Ali Han Cami ve Medresesi) Revan'da bulunan ve günümüze kadar gelebilen tek camidir. Caminin merkez avlusunda bir çeşme ve karaağaçlar, avlunun etrafında ise odalar vardır. Ayrıca camiye bitişik bir hamam ve medrese mevcuttur[42]. XIX. yüzyılın ortalarına kadar nüfusunun çoğu Müslüman-Türk olan Revan şehrinde sekiz adet cami varlığını sürdürmekte idi. Bu camilerin ikisi kale içinde diğerleri de kale dışında konumlanmıştı. Şehrin dışında sadece birkaç tane mescit bulunmakta idi. Kale içinde, Abbas Mirza ve Muhammed Han camileri vardı. Kale dışında ise Zal Han, Nevruz Ali Bey, Sertip Han, Hüseyin Ali Han (Gök Cami), Hacı İmam Verdi ve Hacı Cafer Bey (Hacı Nasrullah Bey) cami ve medreseleri hizmet vermekteydiler.[43] Hem Müslümanların hem de Ermenilerin dini kurumları, eğitim kurumlarıyla maddi ve manevi olarak destekleniyordu. Örneğin Revan'da, Kale İçi'ndeki camiler hariç, her cami kendi medresesine sahipti ve sadece

[38] Bkz. Ek-30.
[39] Bkz. Ek-33.
[40] Bkz. Ek-33.1.
[41] Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı İran Münasebetleri ve Silahşör Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul Ünv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1970, s. 69.
[42] Sovyet döneminde cami "Erivan Şehir Müzesi" haline çevrilmiştir. İran'ın girişimleriyle 1999'da cami restore edilmiş, fakat cami olarak kullanılmasına izin verilmemiştir. (Brady Kiesling, *Rediscovering Armenia*, (Edt. Raffi Koijan), Yerevan/Washington DC, 2000**,** s. 8).
[43] George A. Bournoutian, *Tha Khanate of Erevan Under Qajar Rule; 1795-1828*, California 1992**,** s. 205.

Hüseyin Ali Han Cami'nin Medresesi'nde 200 talebe eğitim almaktaydı.[44] Bu medreselerde tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dini bilgiler verilirdi. Bunun yanı sıra felsefe, mantık, coğrafya, anatomi, tıp ve matematik gibi pozitif bilimler de öğretilmekte idi. Rusların yaptığı son sayıma göre şehir merkezinde 50 olmak üzere, toplam 315 Müslüman din görevlisi hizmet vermekteydi.[45]

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, Revan bölgesinde iki önemli kilise/manastır bulunmaktaydı. Bunlardan biri Karbi Nahiyesi'ndeki Üç Kilise (Eçmiazin), diğeri de Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nde Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Manastırı idi[46]. XVIII. yüzyılda Revan şehrinde biri harap olmak üzere 6 adet kilise mevcuttu.[47] XIX. yüzyıla gelindiğinde ise, Hıristiyan Ermenilere ait ve adları St. Anania, St. George, St. Peter and Paul, St. John, St. Sargis, St. Katoghike ve St. Zoravar Kiliseleri olan yedi adet Ermeni kilisesi hizmet vermekteydi. Camilerde olduğu gibi her kilisenin kendi okulu vardı. Bu okullarda din, coğrafya, tarih, matematik ve Ermeni dili öğretilirdi. Revan şehrinde 315 Müslüman din görevlisine karşılık, 193 Ermeni din görevlisi hizmet vermekteydi[48].

Üç Kilise (Eçmiazin) Vakfı

Üç Kilise Aziz Gregorius tarafından kurulmuş ve kilisenin liderine "*milletin temsilcisi*" anlamına gelen "*Kategikos*" denmiştir. Ayrıca dini merkez adını buradan alarak kategikosluk olarak anılmıştır. Gregor Lusavoriç, 301 yılında, bugünkü Ermenistan'da Hıristiyanlığın kabulünden sonra ilk olarak Eçmiazin Kilisesi'ni kurmuştur.

IV. yüzyılın başına kadar Ermenilerin kültür ve din merkezi olan Eçmiazin, bugüne kadar bu görevini idame etmeye çalışmıştır. Fakat dini merkez çeşitli nedenlerden dolayı Duvin, Ani, Tsamendav, Hromkla ve Sis'e taşınmıştır.[49] 931 yılında Akdamar Adası'nı merkez yapan dini liderler, 1441 yılına kadar burada kalmış, daha sonra kategikosluğu günümüze kadar devam ettirecek yer olan Eçmiazin'e tekrar geri dönmüşlerdir.[50]

---

[44] Süleyman Memmedov, "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", *Türkler***,** Yeni Türkiye Yayınları**,** c. 6, Ankara 2002, s. 870.
[45] Bournoutian, Age., s. 36.
[46] Bu kurumların görevli sayısı arşiv belgelerinde net olarak belirtilmemiştir.
[47] BA, *TTD* 901, s. 40.
[48] Bkz. Bournoutain, Age**.,** s. 174.
[49] Ahmed Cevdet Paşa Eçmiyazin hakkında şu bilgileri vermiştir; *"Ermenilerin papaları hakkında bulunan ve katoğikos denilen reîs-i umûmîlerinin fi'l-asl makarrı ve mezheblerince en kadîm merkez-i rûhânîleri Eçmiyazin kilisesi olduğu hâlde tatar kavminin ol havâlîyi istîlâları üzerine ermeniler etrâfa perîşân u perâkende oldukları sırada katoğikos dahi Ermenilerce teberrük olunan ba'z-ı emânât-i mezhebiyyeyi alıp beri tarafa firâr ve Kozan havâlîsinde istikrar ile Sis'deki manastır ve kiliseyi inşâ ve orasını merkez-i rûhanîittihâz eylemiştir. Fakat katoğikosun bu veçhile Eçmiyazin'den firârında akrabâsından biri dahi Van tarafında vaki' Ahtamar'da kalıp bir kilise inşâ etmekle o dahi ol tarafca Ermenilere bir reîs-i umûmî olmuştur ve iki kilisede dahi katoğikosluk münhâll oldukça onların ahfâdından biri intihâb olunmağla ikisinde de katoğikosluk tevârüs ede-gelmiştir* (Cevdet Paşa, Tezâkir; 40-Tetimme, Yay. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986, s. 202).
[50] Eçmiyazin hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Andaç Yay., Ankara 2003, ss.127,174-184; Fatih Öztop, *Ermeni Meselesinde Eçmiazin Katogigosluğu'nun Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2005, ss. 33-36.

Türkler, Üç Kilise (Eçmiazin) ve civarına hükmettikleri zaman boyunca, kilisenin bir vakıf gibi işlemesine müsaade etmişlerdir. Akkoyunlu Uzun Hasan[51], Safevîler ve Osmanlılar burada bir vakıf kurarak Ermenilerin ibadetlerine engel olmamışlardır. Hatta Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı ne kadar rahat olduklarını gösteren bir arzuhalde, Eçmiazin manastırının yedi yıldır rahipsiz kaldığını ve bir rahip atamasının yapılması gerektiği belirtilmiştir.[52] Osmanlı Devleti'nin, hem sınırları içindeki Ermenilere hem de sınırları dışındaki Ermenilere adaletli davrandığını gösteren bir başka resmi belgede de, Bayezıd ve sair bölgelerdeki kilise ve manastırlara gidip gelen, Üç Kilise ve mülhakatından olan rahiplere ve yanlarında bulunan adamlara engel olunmaması emredilmiştir.[53]

Üç Kilise Vakfı, 1727 tarihli tahrir defterinde, tanınan muafiyet hakları ve vakfedilen varidatlarıyla beraber kayıt altına alınmıştır. Bu kayda göre; Üç Kilise köyünde, kilise mensuplarına vakfolan 1500 somar[54] (18000 kile) buğday üretilebilen tarlalarını ziraat ederler. Bu araziler vakıf olduğundan, tarla ve bağlardan öşür ve resim vermezler. Üç Kilise'nin yanı sıra, Öşgân ve Masdıra? köyleri arazisi de vakıftır. Bunun için köylerin halkı elde ettikleri hububattan aşar-ı şer'iyye ve resimleri miri canibe verdikten sonra, geriye kalan hâsılın on ikide birini öşür olarak öderler. Eçmiyazin'e bağlı dört adet kilisede de aynı usul uygulanır. Tarım yaptıkları arazilerinden elde ettikleri mahsulâtı gelip-geçene ve kiliselerde yaşayan ramilere ve karabaşlara harcanır. Kilisenin sahip olduğu 500 baş koyun dahi vakıftır ve bu hayvanlardan resim alınmayacaktır. Üç Kilise'de oturanlardan çalışmaya kudreti olanlardan başka, sanatı olmayıp fakir olan rami ve karabaşlardan da cizye, ispençe ve diğer vergiler alınmayacaktır. Sahip oldukları iki bezirhane, iki dink değirmen ve bağlardan öşür ve rüsum alınmayacaktır. Kiliselerde mirasçısız olanların eşyalarına eskiden beri müdahale olunmamıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden önce, Revan hanına senede 350 kuruş ödeme yapıp, bundan fazla bir akçe veya hububat vermediklerinden başka Revan Kalesi'nin zaptı sırasında hizmet etmişlerdir. Bunun için şer'i hukuka ve kanuna aykırı davranıp rencide olunmaması için Revan kadısı emr-i şerif gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Safevîler zamanında Revan hanına verdikleri senelik 350 kuruşu her sene Revan hazinesine (defterdarlığına) vermeleri şartıyla, muafiyetlerine berat verilip, bunun hilafına davranılmaması için divan-ı hümayundan baş-defterdar İbrahim'e emr-i şerif yazılmıştır. Bunun sonucunda muafiyetleri defter-i cedide kaydolunmuştur[55].

SONUÇ

Ortadoğu ve Kafkaslar için jeopolitik ve jeostratejik açıdan çok önemli bir yerde bulunan ve bugün itibariyle Ermenistan Devleti'nin başkenti olan Revan, tarihi boyunca Osmanlı, İran ve Rus Devletlerinin mücadelelerine sahne olmuştur. Revan şehri Safevîler, Osmanlılar, Avşarlar, Kaçarlar ve Ruslar tarafından idarî merkez olarak kullanılmıştır. En son olarak da Rusların kurduğu Ermenistan Devleti'nin başkenti yapılmıştır.

[51]John Woods, Uzun Hasan'ın Üç Kilise Ermeni ruhbanını çeşitli vergilerden bağışlayan 880 (1475) tarihli bir belgesinden bahsetmektedir. (John E. Woods, *Akkoyunlular; Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, (Çev. Sibel Özbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 215).
[52] BA, Cevdet Adliye, 5/283 Tarih 18/Z/1124.
[53] BA, Cevdet Adliye, 58/3501 Tarih: 17/S/1215.
[54] Somar; Erzurum'da kullanılan 12 kilelik ölçüdür.
[55] BA, *TTD* 901, ss. 150-158

Türk-İslam devletlerinin eğitim ve öğretimine yön vermiş iki önemli kurum olan medrese ve vakıflar, Revan ve havalisinde de tesis edilmiştir. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 633, 895, 898, 901 ve 905 numaralı tapu tahrir defterlerine göre, bölgede çok sayıda medrese ve vakıf kurulmuştur. Bu kurumlarda, özellikle medreselerde, tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dini bilgiler verilirdi. Bunun yanı sıra felsefe, mantık, coğrafya, anatomi, tıp ve matematik gibi pozitif bilimler de öğretilmekte idi. Vakıf olarak kurulan camilerde ise daha çok dini eğitim verilirdi. Osmanlı Devleti'ne ait arşiv belgelerine göre bölgede, 1590 yılında 2 müderris ve 12 imam, 1727 yılında ise 2 müderris ve 20 imam görev yapmaktaydı. Buna ek olarak Revan şehir ve kır kesimindeki birçok görevli deftere kaydedilmemiştir. Oysa Revan şehrinde birçok cami ve mescid olduğu, bunlarda da imam, müezzin, hatip vesair vazifelilerin görev yaptığı muhakkaktır. 1828 yılında Rusların yaptığı sayıma göre ise bölgede 315 Müslüman din görevlisi hizmet vermekteydi.

Revan bölgesinde, XIX. yüzyıldan önce iki önemli kilise/manastır bulunmaktaydı. Bunlardan biri Karbi Nahiyesi'ndeki Üç Kilise (Eçmiazin), diğeri de Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nde Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Manastırı idi. 1828 yılında Rusların yaptığı sayıma göre bölgede yaklaşık 6 adet kilise ve 193 Ermeni din görevlisi hizmet vermekteydi. Camilerde olduğu gibi her kilisenin de kendi okulu vardı. Bu okullarda din, coğrafya, tarih, matematik ve Ermeni dili öğretilirdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BA, Cevdet Adliye, 5/283 Tarih 18/Z/1124.

BA, Cevdet Adliye, 58/3501 Tarih: 17/S/1215.

BA, MD 74, hnr. 562, s. 248, tarih: 1005/1596

BA, *TTD* 633

BA, *TTD* 895

BA, *TTD* 898

BA, *TTD* 901

BA, *TTD* 905

Kitap, Makale ve Tezler

Adam, Smith, "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory", *Journal of World Prehistory*, Vol., 19, Nr. 4/December, Netherlands 2005

Aktepe, Münir, *1720-1724 Osmanlı İran Münasebetleri ve Silahşör Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul Ünv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1970

Bala, Mirza "Erivan" , *İA*, , MEB Yay., cilt IV İstanbul 1986, ss. 311-315

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, (İdari Taksimat),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988

Bilgili, Ali Sinan, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011

Bournoutıan, George A., *Tha Khanate of Erevan Under Qajar Rule; 1795-1828*, California 1992

Celal-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1997

Cevdet Paşa, Tezâkir; 40-Tetimme, Yay. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1986

Chamıchıan, Father Michael, *History of Armenia***,** Calcutta 1827

Çantay, Gönül, "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar (İstanbul-Erzurum-Tebriz-Revan-Bakü)", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri***,** TTK Yay., cilt III, Ankara 1999

Çelebi-zâde Asım, (Raşid, Tarih'e Zeyil), İstanbul 1282

Demirel, Ömer, Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, TTK Yayınları, Ankara 2000

Yediyıldız, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesi, TTK Yayınları, Ankara 2003

Ersan, Mehmet "Selçuklular Döneminde Türk Ermeni İlişkileri", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yay., Ankara 2003

Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme***,** cilt 2, İstanbul 1935

Feridûn Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, cilt 1, İstanbul 1859

Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, cilt 2, İstanbul 1339

Ierusalımskaya, Anna. A., "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler*, cilt 3, Ankara 2002, ss. 243-251

İbn Arabşah, *Aca'ibü'l-makdûr fi neva'ib-i Timûr*, (Çev. Murteza b. Ali Nazmizâde, *Tarih-i Timurleng*), İstanbul 1142

İpek, Ali, "Dört Halife Dönemi", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İdris Bal, Mustafa Çufalı), Nobel Yay., Ankara 2003

İskender Beg Türkmen*, Târih-i Alâm Arâ-yı Abbasî*, Tahran 1335/1917

Kazıcı, Ziya, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, Bilge Yayıncılık, İstanbul 1993

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 1992

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Mat., İstanbul 1953

Kıeslıng, Brady, *Rediscovering Armenia*, (Edt. Raffi Koijan), Yerevan/Washington DC 2000

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Andaç Yay., Ankara 2003

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590),* İstanbul Fetih Cem. Yay., İstanbul 1963

Memmedov, Süleyman, "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", *Türkler***,** Yeni Türkiye Yayınları**,** cilt VI, Ankara 2002

Metsopski, Toma *Timur ve Haleflerinin Tarihi***,** (Haz. G. Solmaz), Elips Kitap, Ankara 2002

Mınorsky, V., "Nahçivan", *İA*, MEB Yay., cilt IX, İstanbul 1986, ss. 34-35

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme,* (Çev. Necati Lugal), Ankara 1949

Öztop, Fatih, *Ermeni Meselesinde Eçmiazin Katogigosluğu'nun Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2005

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* (Haz. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., cilt 2, Ankara 1999

Pıtcher, Donald Edgar *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007

Şerafe'd-din Alî Yezdî, *Zafer-nâme-i Emir Timur; Tercüme-i Zafer-nâme,* (Haz.Tanju Oral), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1991

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK. Yay., cilt III, I. kısım, Ankara 1975

Woods, John E., *Akkoyunlular; Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, (Çev. Sibel Özbudun), Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.